

Stark Tamás:

Válasz a „Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz” című disszertációra
vonatkozó opponensi véleményekre

Köszönöm Karsai Lászlónak, Kovács Andrásnak és Ungváry Krisztiánnak, hogy elvállalták a felkérést, és megírták opponensi véleményüket. Köszönöm alapos munkájukat.

Opponensi véleményekre adandó válasz írása számomra új műfaj. Nehéz műfaj, mert három, alapvetően támogató, de egyébként lényegesen eltérő bírálatra egyszerre, összevontan kell válaszolni. A kihívás abban van, hogy különböző szempontok szerint megírt bírálatokat hogyan lehet valamelyest közös nevezőre hozni, majd így felelni rájuk. A véleményeket sokszor elolvastam, tartalmukon sokat töprengtem, és végül a felvetett észrevételekre a következő választ tudom adni.

Disszertációm historiográfiai fejezettel kezdődik, Karsai László ezt találja munkám leggyengébb részének. Többek között hiányolja, hogy sem Fejes Judit, sem A. Sajti Enikő vonatkozó munkáját nem használtam fel. Elkerülte opponensem figyelmét, hogy Fejes Judit valóban adatgazdag tanulmányát felhasználtam a „*Három napig hullámozott a föld*” című alfejezetben. Ezt a fontos munkát valóban meg kellett volna említenem a historiográfiai fejezetben is. Utalni kellett volna A. Sajti Enikő könyvére is, bár szerintem a megszállt szovjet területre, illetve a Szerbiába való deportálás két külön történet. Ungváry Krisztián is hiányosnak, „asszimétrikusnak” találja a szakirodalom bemutatását. Azért nem vállalkoztam a holokauszt genezisével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom áttekintésére és értékelésére, mert munkám középpontjában az 1941-es deportáláshoz vezető magyar út feltárása állt. Ezért maradt el a zsidótörvényekkel kapcsolatos művek bemutatása is a historiográfiai fejezetben. De egyetértek opponensemmel abban, hogy több részkérdés kidolgozásánál, például a „Madagaszkár-terv” esetében nem utaltam a vonatkozó szakirodalomra. Ezt pótolnom kell, ha disszertációm könyv alakban is megjelenik.

Karsai László és Kovács András is jogosan hiányolja a jegyzeteket az 1941-es deportálás jellegéről Szakály Sándorral folytatott vita bemutatásánál. Ezt valóban pótolni kell. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a témában megadott egyetlen jegyzet utal a „*Viták az első magyarországi deportálásról*” című, 2021-ben megjelent tanulmányomra, amelyben minden hozzászólásra kitérek.

Karsai László hiányolja az antiszemitizmus hátterének átfogó bemutatását. Mint írja: „... téves azt állítani, hogy az antiszemitizmus különböző formái a Tanácsköztársaság bukását követő időszakban, az 1920-as évek elején eresztettek mély gyökereket. Ezek a »gyökerek« már évtizedek óta léteztek, csak az I. világháború előtti politikai elit nem engedte, hogy ezekből a gyökerekből, bokrok, cserjék, majd egész erdőség fejlődjön ki”. Az antiszemitizmus valóban jelen volt a magyar közéletben már 1914 előtt is. Kétségtelen, hogy Istóczy Győző antiszemita pártja, majd ennek bukása után a Néppárt sikerrel terjesztette a zsidóellenesség eszméit, de tény az is, hogy az említett pártok a képviselőházban a mandátumoknak leginkább csak 3-6 százalékát tudták megszerezni. A zsidóság vélt befolyása, hatalma elleni bírálatot a liberális rendszer baloldali ellenzéke is megfogalmazott. Kovács András helyteleníti, hogy Jászi

Oszkárnak és más polgári radikálisoknak „*a korabeli előítéletekhez illeszkedő írásait*” egy kalap alá veszem a Néppárt antiszemitizmusával. Elfogadom Kovács András érvelését, hogy míg a polgári radikálisok a modernizáció gátjaként tekintettek a zsidókra, addig a néppárti álláspont a modernizációellenes retorika része volt.

Tanulmányaim és kutatásaim alapján továbbra is úgy gondolom, hogy a zsidóellenesség, amely már 1914 előtt is felbukkant a közéletben és a nyilvános diskurzusokban, az első világháború végére, illetve az azt követő időszakban jelentősen megerősödött, és a közélet meghatározó tényezőjévé vált. Ezért kezdtem elemzésemet a Nagy Háború időszakától. Részletesen leírtam, hogy a háborús terhek növekedésével párhuzamosan hogyan fogalmazódnak meg egyre élesebb és abszurdabb vádak a zsidókkal, és különösen a Galíciából érkezett menekültekkel szemben.

Karsai László opponensi véleményében írja: „*Csak a Tanácsköztársaság vezetésében szerepet játszó zsidókkal megmagyarázni, sőt megindokolni a Horthy-rendszer antiszemitizmusát nem lehet.*” Ezzel a véleménnyel teljesen egyetértek, és a Horthy-rendszer zsidóellenességét én sem a Tanácsköztársasághoz kötöm. Azt írtam, hogy a világháború végén a zsidókkal szemben megfogalmazott vádak – hogy ti. nyereszkeskednek, valamint kibújnak a frontszolgálat alól – az 1918–1919-es forradalmak hatására kiegészültek azzal, hogy a gazdasági hatalom mellé ideiglenesen megszerezték a politikai hatalmat is. Mint írtam, megszületett egy másik legenda is, amely a „zsidó kommunistákat” a zsidóság legnagyobb ellenszenvvel övezett csoportjához kötötte, ahhoz, amelynek eltávolítása a Horthy-rendszerhez kötődő politikai elit alapvető követelése volt. Ez volt azoknak a zsidóknak a csoportja, akiket – alappal vagy alaptalanul – Galíciából származóknak tekintettek.

Az is nyilvánvaló, hogy az antiszemitizmus rendkívüli megerősödése nem jellegzetesen magyar jelenség. A bevezetésben próbáltam felvázolni ezt az Orosz Birodalomból induló és Lengyelországot, Romániát és Magyarországot is elérő folyamatot. Azt nem gondolom – és ilyen gondolatmenetről, mint amelyet Karsai László és Ungváry Krisztián is nekem tulajdonít, nem is írtam –, hogy tudniillik Magyarország második Ukrajna lett volna. A tekintélyes amerikai zsidó hetilap, a *The Sentinel* korabeli cikkeit idéztem, amelyek 1920 őszén – valóban alaptalanul – azt írták, hogy Magyarországon rosszabb a zsidók helyzete, mint Ukrajnában. Egyébként az egykori Orosz Birodalom nyugati részén tömeggyilkosságokhoz vezető zsidóellenes hullám bemutatását olyan fontosnak találtam, hogy ez a rész a dolgozatom egy korábbi változatában lényegesen hosszabb volt, de rövidítettem, mivel csak közvetve tartozik a disszertáció tárgyához.

Karsai László és Ungváry Krisztián bírálata szerint az első világháború utáni európai rendezést túlságosan kedvező színben tüntettem fel disszertációmban. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a győztes hatalmak az új határok meghúzásánál nem vették figyelembe az etnikai elvet még olyan térségekben sem, ahol ez könnyen megoldható lett volna. Ungváry szerint téves az az állításom, hogy az antant hatalmak elfogadták és képviselték a nemzeti önrendelkezés elvét. Opponenseim véleményével részben egyetértek; magam sem írtam, hogy a határok igazságosak lettek volna. A nemzeti önrendelkezésről azonban továbbra is azt gondolom, hogy ez a nyugat-európai értelmiség számára erkölcsi alapelv volt. Az igaz, hogy a békekonferencián a nemzeti önrendelkezés joga alapvetően csak a győzteseknek járt ki, és ezért a hozzá fűzött reményeket nem tudta beváltani: egyoldalú alkalmazásával nem szűntek meg az etnikai alapú

konfliktusok. Ugyanakkor a versailles-i békekonferencia megalkotta a nemzetközi garancia alatt álló modern nemzeti kisebbségi jogot, ami mégis bizonyos mértékig határt szabott a túlfűtött nacionalizmusok tobzódásának.

Karsai László szerint „ünneplem” az új államok alkotmányait. Ungváry is naivnak és hibásnak tartja azt a megfogalmazásomat, hogy a nyugati világban általános volt a meggyőződés, hogy az antant hatalmak győzelme egyben a demokrácia győzelme is volt. A disszertációmban idézett korabeli könyveken és újságcikkeken kívül számos újabb összefoglalás is úgy mutatja be a Nagy Háború utáni korszakot, amelyben – legalábbis Európában – a demokrácia vált a legfőbb társadalomformáló erővé. Kétségtelen, hogy a közép-kelet-európai térségben a nyugati hatalmak nyomására és elvárásának megfelelően demokratikus keretek között szerveződött a politikai élet. Véleményem szerint ennek köszönhető, hogy szélsőjobboldali fordulatra a húszas években sehol sem került sor, és az intézményes antiszemitizmusok ellenére a „zsidókérdés” megoldásával kapcsolatos radikális követelések nem valósultak meg.

Ungváry Krisztián szerint nem állítható, hogy a kelet-közép-európai zsidóság túlnyomó többsége támogatta volna a zsidó nemzeti törekvéseket. Talán nem fogalmaztam pontosan. Amikor munkámban Kelet-Közép Európát említek, akkor Lengyelországra, Csehszlovákiára, Magyarországra és Romániára gondolok. Természetesen a cionizmus sem Németországban, sem Magyarországon nem volt népszerű a zsidóság túlnyomó részének körében. Más volt a helyzet a másik három említett országban. A zsidó nemzeti törekvések elfogadottságáról a korabeli sajtó és a szakirodalom alapján írok. Talán közvetett bizonyíték erre, hogy a holokauszt után a maradék zsidóság Lengyelországból és Romániából elsősorban Izraelbe vándorolt ki, míg a magyar zsidók túlnyomó része szülőföldjén maradt, és aki elment, az is inkább Nyugaton és nem az új zsidó államban kereste boldogulását. Ungváry kételkedik abban az állításomban, hogy Romániában és Lengyelországban a zsidóságban látták a nemzeti törekvések legfőbb akadályát. Románia esetében ezt nagyon meggyőzően igazolja Irina Livezeanu „*Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930*” című könyve. Lengyelország esetében véleményemet elsősorban Ezra Mendelsohn „*Jews of East Central-Europe Between the World Wars*” című könyvére alapoztam.

Munkámban nagyon fontosnak tartottam, hogy Magyarország mellett ezen két ország antiszemitizmusát is bemutassam. Kovács András jogosan veti fel, hogy az összehasonlítást még több országra, például Franciaországra is ki kellene terjeszteni. A lengyel–magyar–román párhuzam bemutatása azért volt különösen fontos, mert mindhárom ország vezető politikai elitjei a „zsidókérdés megoldását” a zsidóság vélt gazdasági és kulturális befolyásának letörésében és számuk csökkentésében látták. Ez utóbbi célt a kivándorlás elősegítésével, illetve az „idegenek” kitoloncolásával tervezték elérni. Ezek voltak mindhárom országban a zsidóellenes politika pillérei, amelyek Hitler hatalomrajutásakor már több mint egy évtizede álltak, és ebben a náci mozgalomnak semmilyen szerepe sem volt. Ezért nem foglalkoztam részletesen a náci nézetek bemutatásával, amit Karsai László hiányol.

Karsai László másik megjegyzése szerint a lengyel–román párhuzam említése pontos idézetek, hivatkozások nélkül csak „lóg a levegőben”. Mint írja: „*Jó lenne tudni, hogy kik, hol, mikor beszéltek Romániában és Lengyelországban és Magyarországon »zsidó túltelítettségről«*”. Hiányolja az állításaimat alátámasztó eredeti lengyel és román röplapokat, újságcikkeket és tanulmányokat. Eredeti dokumentumokat valóban nem mutatok be, de a szakirodalomra való

hivatkozás nem maradt el. A lábjegyzetekből kiderül, hogy elsősorban David Sorkin, William W. Hagen, valamint a már említett Irina Livezeanu és Ezra Mendelsohn munkáira támaszkodtam, de felhasználtam a korabeli sajtót is. A „zsidókérdés megoldásának” román tervével és ezek részleges megvalósításával kapcsolatban idézem Ion Brătianu kormányfő, Simion Mehedinți földrajztudós és oktatási miniszter, valamint az író és politikus Octavian Goga és a jogtudós, politikus Alexander Cuza kijelentéseit.

Ungváry Krisztián hiányolja állásfoglalásomat abban a kérdésben, hogy a húszas évek legelején a „zsidókérdés” megoldására megfogalmazott javaslatok minőségileg mennyiben térnek el azoktól az „ötletektől”, amelyek 1938-tól meghatározták a közbeszédet. A disszertációból kiderül – és erre opponensem is utal –, hogy érdemi eltérés nem állapítható meg. Ugyanakkor azt nem állítom, hogy az első világháború után megerősödő zsidóellenességtől, a kezdeti kitelepítési tervektől és a numerus clausustól egyenes, feltartóztathatatlan út vezetett a zsidótörvényekig, majd a zsidóság fizikai megsemmisítéséig. Ha a weimari köztársaság túlélte volna a gazdasági világválságot, ha Németország a szabadelvűség központja maradt volna Közép-Európában, akkor feltételezhetően az antiszemitizmus lassan kiszorult volna a magyar közbeszédéből és közéletből is.

Ungváry Krisztián jogosan veti fel, hogy nem fejtem ki pontosan, hogy kik is voltak a „zsidóság vezetői”, és miért vállaltak ellenzéki szerepet a Horthy-rendszerben. Közvetlenül a fehérterror után, a zsidóságot ért sorozatos atrocitások, valamint a numerus clausus bevezetése idején a zsidóság különböző fórumai szükségszerűen vettek fel ellenzéki szerepet. Amint ez munkámból is kitűnik, a zsidóság vezetőin a Pesti Izraelita Hitközség vezetőségét értem. Szabolcsi Lajosnak, az *Egyenlőség* szerkesztőjének szavaival élve, a zsidóság hangját a hitközséghez kötődő szabadelvű, ellenzéki politikusok Sándor Pál, Pető Sándor, Bródy Ernő, majd Vázsonyi Vilmos adták. A pesti hitközség központi szerepére utal, hogy Bethlen 1922-ben ennek a szervezetnek a vezetőségéhez fordult, amikor konszolidációs politikájához a zsidóság segítségét kérte. Az ellenzéki szerep tehát a húszas évek kezdetére vonatkozik.

Karsai László szerint a numerus claususról szóló rész fölöslegesen hosszú, és, ha már foglalkoztam a témával, akkor Kovács M. Mária tanulmányaival kellett volna kezdenem, és az „ötletadó” Prohászkaival folytatnom a jogfosztáshoz vezető folyamat leírását. A numerus claususszal azért foglalkoztam, mert az antiszemita politika az oktatási vonalon jelentkezett a legnyíltabb formában, nemcsak Magyarországon, hanem Romániában és Lengyelországban is. A témának kevesebb mint 2 oldalt szántam, és hivatkoztam az említett neves szerző munkáira. Ugyanakkor elfogadom opponensem véleményét, hogy a zsidóellenes politika általános bemutatása „*a hivatalos politika főfoglalkozása ekkor a 'zsidókérdés megoldása' volt*” című alfejezet valóban fölöslegesen hosszú és túlzottan részletes.

Karsai László hiányolja, hogy a Prohászka Ottokár antiszemitizmusáról szóló, Fazekas Csaba és Mózes Ferenc között zajló vitában nem foglaltam állást. Munkámban Prohászka neve 13-szor szerepel. Leírtam, hogy ő volt a „nemzeti” és „keresztény” kurzus szellemi vezetője, és a Horthy-rendszer létrejöttékor az elsők között követelte a zsidók részleges eltávolítását az országból. Úgy gondolom, hogy mindez felér egy állásfoglalással.

Karsai László hiányolja azt is, hogy nem nyilvánítottam véleményt az Ungváry Krisztián és Bolgár Dániel között lefolyt vitában, amelynek témája a magyar zsidók gazdagsága volt. A

zsidók vagyoni helyzete nem tartozott szorosan munkám tárgykörébe, ezért ebben a kérdésben valóban nem foglaltam állást, és csak lábjegyzetben utaltam az említett, egyébként fontos vitára.

Karsai szerint hiányzik a munkából Horthy antiszemitizmusának érdemi bemutatása, elemzése. Valóban nem foglalkoztam részletesen a kormányzó zsidóellenes nézeteivel. Munkámból az kiderül, hogy a konszolidáció érdekében a zsidók elleni hadjárat mérséklését kívánta. Miként a politikai és a közéleti elit java, ő is megkülönböztette az asszimilált „jó” zsidókat a „rosszaktól”, kiknek körébe tartoztak az „idegenek”, a „galíciaiak”, akiket ő is a kommunistákkal azonosított. Bár nézetei nem különböznek a rendszeréhez kötődő elit nézeteitől, egyetértek azzal, hogy Turbucz Dávid és Ungváry Krisztián művei alapján a kormányzó antiszemitizmusával részletesebben kellett volna foglalkoznom. Egyetértek Karsai László azon megjegyzésével is, hogy Bethlen Istvánnak a zsidósággal kapcsolatos nézetei sincsenek kellőképpen kifejtve. Valóban nem ismertem Kovács M. Máriának a témakörben írott két tanulmányát.

Örömmel és megnyugvással töltött el Karsai László azon megállapítása, hogy jól és alaposan ismerem az 1941-es magyarországi eseményeket. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy elbizonytalanodom, amikor szűkebb témámon kívül eső eseményekkel foglalkozom. Véleménye szerint részben már elavult szakkönyvek alapján dolgoztam. Mint írja: *„...Így fordulhat elő, hogy nem tudja, semmiféle előzetes román–német megállapodásról nem volt szó, a németek éppen annyira fel voltak háborodva, amikor a románok deportáltak hozzájuk, az általuk megszállt területekre Bukovinából és Besszarábiából zsidókat, mint amikor a magyarok Kárpátaljáról.”* Nem írtam, hogy a bukovinai és a besszarábiai zsidók deportálását román–német megállapodás előzte meg. Azt írtam, hogy Ion Antonescu 1941 augusztusában többször is utalt Killinger német követnek arra, hogy ő már a június 12-i müncheni tárgyalásai során beszélt Hitlernek, a „keleti” zsidók eltávolításának a tervéről. Megállapodásról Antonescu sem beszélt. Munkámban megjegyeztem azt is, hogy a tárgyalásokról készített német feljegyzések nem említik, hogy Antonescu beszélt volna a Besszarábiában és Bukovinában élő zsidók tervezett deportálásáról.

Karsai László szerint nem használtam fel elég hatékonyan a DEGOB-jegyzőkönyveket. Valóban, disszertációmiban csak három jegyzőkönyvre hivatkoztam, míg Karsai 14 további olyan jegyzőkönyvről tud – ezek számát meg is adja – melyek témámmal kapcsolatban fontos információkat tartalmaznak. Az általam használtakon kívül valójában nem 14, hanem 19 vallomásban található utalás az első deportálásra. Ezek azonban szinte kivétel nélkül csak éppen hogy megemlítik az 1941-ben történeteket, egyébként az 1944-ben végrehajtott általános deportálással foglalkoznak.

Opponensi véleményében Karsai arról is tájékoztat, hogy a putnoki zsidók 1941-ben történt deportálása csak legenda, ennek nyomát levéltári kutatásai során nem találta. Én a Randolph M. Braham által szerkesztett, *„A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája”* című mű alapján írtam mintegy 500 elhurcoltról. Elfogadom opponensem helyreigazító megjegyzését, annál is inkább, mert időközben kezembe került Csősz László 2010-ben készült PhD értekezése, amely foglalkozik a putnoki zsidók 1941-es történetével. A szerző azt írja, hogy 1941. augusztus 8-án 88 putnoki polgárt utasítottak ki, deportálásukra azonban nem került

sor, mert az akkor Kőrösmezőn tartózkodó Batizfalvy Nándor rendőrfogalmazó közbenjárt értük, és hazatérhettek.

Ungváry Krisztián hiányolja a deportálással kapcsolatos jogi eljárások bemutatását. Disszertációmban leírtam, hogy a deportálást formálisan jogerős kiutasítási határozatnak kellett megelőznie. A rendőrség valamelyik területi kirendeltsége írásban közölte egy adott település főszolgabírójával, hogy a helyiségben lakó „kétes” állampolgárságú személy jogerősen kiutasításra került. A kiutasítási határozat végrehajtására általában 1-2 hetet adtak. A Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban sok, kiutasítást elrendelő formanyomtatványt találtam. Ebből arra lehet következtetni, hogy a jogerős kiutasítási határozatok futószalagon készültek. Ezeknek a – többnyire halálos ítélettel felérő – határozatoknak az előzményeiről nem találtam dokumentumokat, talán nem is készültek ilyenek. A deportálásnak a KEOKH által előírt jogi kereteit sokszor még formálisan se tartották be. Mindezt leírtam a disszertációban. A rendelkezésre álló források – véleményem szerint – nem alkalmasak arra, hogy a deportálással kapcsolatos jogi eljárásokat a leírtaknál sokkal részletesebben mutassam be.

A terület, amelyre a deportáltakat szállították, része volt annak a térségnek, amelyet Timothy Snyder jogosan nevezett „véres övezet”-nek. Disszertációmban utaltam arra, hogy az oroszországi polgárháború idején zsidók tízezreit gyilkolták le jórészt helyi lakosokból álló fegyveres csoportok. Ebben a térségben a szovjet csapatok kivonulása után ismét fellángoltak a pogromok. A deportálás első áldozatai azok voltak, akiket a helyi lakossághoz tartozó fegyveresek öltek meg. Kovács András kérdésére válaszolva, úgy gondolom, hogy ebben az esetben alkalmazható Snyder tétele, miszerint a tömeggyilkosságokat az államhatalom totális összeomlása és az annak helyén maradt őr tette lehetővé. Ez a megállapítás azonban nem érvényes a Kamenyec Podolszkijban lezajlott tömeggyilkosság-sorozatra, amelyet a holokauszt nyitányának is tekinthetünk.

Ungváry Krisztián és Karsai László egyaránt kiemelik, hogy a holokauszthoz vezető német döntési folyamat bemutatása rendkívül töredékes és hiányos. Alig használom a témával kapcsolatos alapvető műveket, a legfrissebb szakirodalmat pedig egyáltalán nem ismerem. Ebből adódóan – mint Karsai írja – nem tudom, *„hogy 1941 őszéig semmiféle általános, a zsidók legyilkolására vonatkozó parancsot Hitler nem adott ki”*. Én ezt nem is állítottam. Christopher Browning és Robert J. Evans művei alapján fejtettem ki, hogy nem létezett a zsidók tömeges elpusztítására vonatkozó általános érvényű parancs. Hitler csak a cselekvés átfogó jellemzőit határozta meg, Himmler értelmezte ezeket, és a terepen működő SS-tisztek maguk kezdeményezték a megvalósítás időpontját és módját.

Abban igaza van opponenseimnek, hogy a holokauszthoz vezető német útról, valamint a népiirtó megszálló politika kibontakozásáról nem írok kellő részletességgel. A disszertáció könyv formában való megjelenésekor ezt pótolni kell. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni szeretném, hogy munkám középpontjában nem a holokauszt áll, hanem annak bemutatása, hogy a „hontalan” zsidók eltávolításának követelése hogyan vált a Nagy Háború után a „zsidókérdés” megoldásával kapcsolatos elképzelések meghatározó elemévé, és a tervek hogyan valósultak meg a Szovjetunió elleni hadjárat megindulása után. A téma feldolgozásánál ezért nem tartom elengedhetetlennek, hogy – mint Karsai László és Ungváry Krisztián is javasolja – értékeljem a funkionalista és az intencionalista iskolák között zajló vitát.

Kovács András jogosan hiányolja a szovjet forrásokat. Utalok ugyan néhány szemtanú beszámolójára, amelyeket a náci bűnök feltárását végző Rendkívüli Állami Bizottság képviselői készítettek. A szervezet teljes iratanyagát, amelyet az Orosz Föderáció Állami Levéltárában őriznek, nem volt módomban kutatni. Jó lenne azt is tudni, hogy milyen források alapján készült Molotov külügyminiszter 1942 elején közzétett híres memoranduma, amely adatokat közölt a németek által elkövetett tömeggyilkosságok „civil” áldozatairól.

Kovács András a forráskritika egyes hiányosságaira is rámutat. Igaza van abban, hogy különösen a KEOKH vezetők elleni perek bemutatása komolyabb forráselemzést igényelt volna. Ily módon lehetett volna megállapítani, hogy az ítélet ideológiai alapon született-e, vagy a politikai szempontot csupán a bűntettekkel arányos ítélet legitimálására használták. Disszertációmban leírtam, hogy a perek második sorozatában a bírák már elsősorban a Horthy-rendszer felett mondtak ítéletet. Ettől az ítéletek, bármilyen súlyos voltak is, lehettek jogosak. Utalok Slachta Margit megjegyzésére, aki a Pásztóy elleni halálos ítéletet igazságosnak tartotta.

Ungváry Krisztián felveti, hogy a magyar állam felelősségét markánsabban kellett volna megfogalmaznom. Kovács András az általános elméleti következtetések levonását hiányolja, melyek hozzájárulhatnának a felelősségről szóló vitához. A két opponensem hiányérzetét jogosnak kell tekintenem, bár munkámból szerintem nem hiányoznak a markáns, a felelősség kérdését is érintő megfogalmazások. Az egész disszertáció a magyar politikai elit és a magyar állam felelősségéről szól. Mindezt hangsúlyozom is munkám utolsó fejezetében, az összefoglalóban, amely a következő mondattal zárul: *„A Galíciába, valamint a Dnyeszteren túlra kényszerített magyar zsidókat nem a Horthy-rendszer pusztította el, de lehetővé tette, elősegítette, hogy ez megtörténjék.”*

Az átfogó megállapítások mellett, amelyekre igyekeztem válaszolni, opponenseim, elsősorban Karsai László és Ungváry Krisztián számos megjegyzést is fűztek munkámhoz. Ezeket elfogadom, és a felvetett hibákat, elírásokat kijavítom. Csupán három megjegyzéssel szeretnék röviden foglalkozni.

Karsai László jogosan veti fel, hogy forrásokra való utalással nem bizonyítom be, hogy a brit titkosszolgálat lehallgatta a Jeckeln és Himmler közötti rádióüzeneteket. A hiányolt forrás Nicholas Therry *„Conflicting Signals: British Intelligence on the ‘Final Solution’ through Radio Intercepts and Other Sources, 1941-1942”* című tanulmánya, amely a Yad Vashem Studies XXXII. kötetében 2004-ben jelent meg (pp. 351–396.).

Karsai László jogosan hiányolja azt is, hogy a magyarországi amerikai diplomaták feljegyzéseinek bemutatásakor nem hivatkozom az ő munkájára. Megjegyzem, hogy a hivatkozott dokumentumokat nem tőle vettem át, hanem a National Archives-ban (Washington DC) való kutatásaim során találtam. De valóban illetett volna hivatkoznom Karsai László cikkére.

Ungváry Krisztián hiányolja annak megemlítését, hogy ki rendelte el, hogy a magyar megszállás alatt lévő területen a zsidók Dávid-csillagos karszalagot hordjanak. Toldy Árpád a *Csendőrségi Lapok* 1941. szeptember 15-i számában írja: *„A megszálló seregtest parancsnokának rendelete*

értelmében azonban minden zsidó férfi és nő 12 éves kortól kezdve köteles volt Dávid-csillagos fehér karszalagot viselni. Ennek az üdvös intézkedésnek a betartását aztán a helyi miliciák igen buzgón ellenőrizték.” (p. 602.)

Köszönöm opponenseimnek munkámmal kapcsolatos alapos elemzéseit. Véleményük, javaslataik nagymértékben elősegítik munkám könyv alakban történő megjelentetését.